

การเปรียบเทียบคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค

เชิงพรรณนกรรมวิจารณ์

สยาม ราชวัตร

ภาควิชาปรัชญาและศาสนา คณะมนุษยศาสตร์

มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

บทคัดย่อ

คัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นคัมภีร์แต่งโดยพระพุทธโฆสาจารย์ แห่งสำนักมหาวินัย ส่วนคัมภีร์วิมุตติมรรค แต่งโดยพระอุปติสสะเถระแห่งสำนักอภัยคีรีวิหาร ทั้งสองคัมภีร์ เป็นประเภทปกรณ์วิเสสที่ได้การยอมรับว่าอธิบายพระไตรปิฎกที่ดีที่สุด ผลการศึกษาเปรียบเทียบคัมภีร์ทั้งสองเชิงพรรณนกรรมวิจารณ์ พบว่ามีทั้งความคล้ายคลึงกันและแตกต่างกัน คือ (1) ด้านโครงสร้างคัมภีร์ ทั้งสองคัมภีร์วางลำดับเนื้อหาเป็นไปตามหลักไตรสิกขา คือศีล สมาธิ และปัญญา รวบรวมเนื้อหาไตรสิกขาไว้เป็นหมวดหมู่ (2) ด้านลักษณะการแต่งเป็นแบบวิมุตติสสะคือผสมผสานร้อยแก้วกับร้อยกรอง (3) ด้านวิธีการอธิบายเนื้อหา ทั้งสองคัมภีร์มีความคล้ายคลึงกันคือเป็นลักษณะการตั้งคำถามคำตอบ ยกอุปมาอุปไมย เปรียบเทียบประกอบกรออธิบาย ในประเด็นที่แตกต่างกันคัมภีร์ทั้งสองใช้บทอุทเทสหรือบทตั้งต่างกัน คัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายเนื้อหาความมาก อ้างอิงข้อมูลจากแหล่งต่าง ๆ มีการวินิจฉัยความ ดำเนินการอธิบายตามแนววิสุทธิ 7 และญาณ 16 ในขณะที่คัมภีร์วิมุตติมรรคอธิบายเนื้อหาแบบกระชับไม่อ้างอิงข้อมูลมากนัก ไม่มีการวินิจฉัยความ (4) ด้านคุณค่าทางวรรณกรรมบาลี คัมภีร์ทั้งสองให้คุณค่าด้านประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในประเทศศรีลังกา หลักธรรมทางพระพุทธศาสนา และสำนวนภาษาทางศาสนา (5) ด้านอิทธิพลต่อการศึกษาพระพุทธศาสนา ทั้งสองคัมภีร์เป็นต้นแบบการปฏิบัติกรรมฐานตามแนวพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งคัมภีร์วิสุทธิมรรคจัดเป็นตำราอีกเล่มหนึ่งที่สำคัญในหลักสูตรการศึกษาภาษาบาลีของคณะสงฆ์ไทยตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

คำสำคัญ: วิสุทธิมรรค, วิมุตติมรรค, วรรณกรรมวิจารณ์

รับต้นฉบับ 14 พฤศจิกายน 2561 แก้ไขตามผู้ทรงคุณวุฒิ 5 มีนาคม 2562 รับลงตีพิมพ์ 27 มีนาคม 2562

A Comparative Study of Visuddhimagga and Vimuttimagga Scripture According to the Literary Criticism

Sayam Ratchawat

Department of Philosophy and Religion, Faculty of Humanities
Chiang Mai University, Thailand

Abstract

Visuddhimagga written by Buddhaghosa belongs to Mahavihara school, and Vimuttimagga authored by Arahanta Upatissa belongs to Abhayagirivihara school. Both of them were categorized as the best special texts to the Tipitaka. The results of a comparative study on the context of literary criticism are as follows. (1) On the structure, both of them have been designed the subject-matter following the Threefold Training, i.e., morality meditation and wisdom, explaining them in group. (2) Writing styles are mixed between prose and poetry. (3) On the method of explanation, both of them do the same method such as question and answer method, analogy method, but they do different way on the leading articles. Visuddhimagga explains with more details citing data from various sources and interprets the meaning according to 7 visuddhis and 16 ñāṇa while Vimuttimagga gives shorter explanation without reference and justification. (4) On the Pali literary work valuation, both of them explore the value of Sri Lankan Buddhist history, principles of Buddha's teachings and religious language (5) As the influenced texts towards Buddhist study, both of them are manuals for practice meditation, and especially Visuddhimagga has been counted as a great treatise in the ecclesiastical curriculum of Thai Sangha from the former time till the present time.

Keywords; Visuddhimagga , Vimuttimagga , Literary Criticism

บทนำ

คัมภีร์วิสุทธิธรรมและคัมภีร์วิมุตติธรรมเป็นคัมภีร์ประเภทปกรณ์วิเสสได้รับการยอมรับจากนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาว่าเป็นคัมภีร์ที่ดีที่สุดในการอธิบายภาพรวมพระไตรปิฎก อธิบายเรื่องเดียวกันคือหลักไตรสิกขาอันเป็นหลักการสำคัญของพระพุทธศาสนาเพื่อฝึกฝนพัฒนาชีวิตมนุษย์อย่างเป็นระบบทั้งกายจิตและปัญญา ผู้เขียนได้เลือกคัมภีร์ทั้งสองนี้เพื่อศึกษาลักษณะ เนื้อหา และวิธีการอธิบายเนื้อหาโดยวิธีการเปรียบเทียบเชิงวรรณกรรมวิจารณ์

คัมภีร์วิสุทธิธรรมเป็นคัมภีร์ที่ยอมรับในวงการศึกษพระพุทธศาสนาและการปฏิบัติธรรมในประเทศไทยว่ามีความสำคัญยิ่ง แนวการอธิบายธรรมลาดลึกลงตามลำดับเหมือนลักษณะแห่งมหาสมุทร มีนัยวิจิตรและพิศพรายมีความงามทั้งเบื้องต้นท่ามกลาง และที่สุด (วคิน อินทสระ, 2521 : คำนำ) เป็นคัมภีร์อธิบายหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาว่าด้วยไตรสิกขาไว้อย่างละเอียดน่าสนใจยิ่ง ประมวลหลักธรรมสำคัญในพระไตรปิฎกไว้ทั้งหมด จัดหลักธรรมเป็น 3 หมวดตามระบบไตรสิกขาคือศีล สมาธิ ปัญญา คัมภีร์นี้รจนาโดยพระพุทธโฆสจารย์พระอรธกถาจารย์ที่ยิ่งใหญ่ในพระพุทธศาสนาสายเถรวาท ผลงานของท่านมีอิทธิพลต่อความรู้สึกนึกคิดของชาวพุทธฝ่ายเถรวาทอย่างมาก วิธีอธิบายพระไตรปิฎกของคนรุ่นหลังก็ได้ถือเอาท่านเป็นตัวอย่าง (พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ จิตตภาโณ), 2536 : 290) การรจนาคัมภีร์วิสุทธิธรรมนี้แสดงถึงอัจฉริยภาพของท่านผู้แต่งได้แต่งอธิบายเรื่องไตรสิกขาคือศีล สมาธิ ปัญญาไว้อย่างละเอียดยิ่ง จากพระคาถาที่เป็นบทตั้งเพียง 4 บาทเท่านั้นออกเป็นหนังสือเล่มใหญ่มาก เรียกได้ว่าเป็นวิทยานิพนธ์ที่ประกาศเกียรติของท่านในความเป็นนักปราชญ์ได้เป็นอย่างดี คัมภีร์วิสุทธิธรรมนี้เป็นของฝ่ายภิกษุสงฆ์สำนักมหาวีหาร

ส่วนคัมภีร์วิมุตติธรรมนั้นอยู่ในฝ่ายภิกษุสงฆ์แห่งสำนักอภัยคีรีวิหารจัดเป็นคัมภีร์ประเภทปกรณ์วิเสสเช่นเดียวกันที่อธิบายไตรสิกขา คือศีล สมาธิ ปัญญาอันเป็นแนวทางแห่งการหลุดพ้น คัมภีร์นี้เป็นคู่มือสำหรับศึกษาและปฏิบัติธรรม น่าจะแต่งก่อนคัมภีร์วิสุทธิธรรม (วิมุตติธรรมแปล, 2541:บทนำ) แต่ก็อยู่ร่วมสมัยเดียวกันกับคัมภีร์วิสุทธิธรรม เป็นคู่แข่งของคัมภีร์วิสุทธิธรรมรจนาโดย

พระอุปติสสเถระแห่งสำนักอภัยคีรีวิหารจนาไว้เป็นภาษาบาลี แต่ต้นฉบับภาษาบาลีสูญหายไป ยิ่งเหลือแต่ต้นฉบับภาษาจีนที่พระติปิฎกสังฆปาละแห่งฟูนาน แปลถ่ายถอดไว้ในศตวรรษที่ 6 แห่งคริสต์ศักราช ต่อมาใน พ.ศ. 2479 พระเอฮารา เจ้าอาวาสวัดแห่งนิกายนิจิเรนในญี่ปุ่นร่วมกับพระเถระชาวลังกา 2 รูป คือพระโสมะและพระเขมินทเถระแปลวิมุตติมรรคจากภาษาจีนสู่ภาษาอังกฤษและจัดพิมพ์เผยแพร่ในรูปเล่มหนังสือเป็นครั้งแรกเมื่อพ.ศ. 2504 (วิมุตติมรรคแปล, 2541 : บทนำ) คัมภีร์วิมุตติมรรคนี้ถูกจนาในอินเดียหรือลังกายังไม่มีหลักฐานปรากฏชัด นักปราชญ์บางท่านมีมติว่าจนาในอินเดีย บางท่านก็ว่าจนาในลังกาก่อนที่พระพุทโธศาจารย์จะจนาวิสุทธิมรรค มีเนื้อหาคล้ายคลึงกับคัมภีร์วิสุทธิมรรคจะเห็นได้จากบทย่อของแต่ละคัมภีร์ และข้อมูลต่าง ๆ ที่คัมภีร์ทั้งสองเล่มได้มาคือ พระไตรปิฎก คัมภีร์โบราณปุพพาวจรียะ อรรถกถาต่าง ๆ เปฏนกะคาถาของพระสารีบุตร และข้อมูลที่ไม่มีปรากฏหลักฐานเป็นต้น (พัฒน์ เฟื่องผลา, 2535 : 142)

ตามที่กล่าวมาจะเห็นว่าคัมภีร์ทั้ง 2 ต่างได้รับการยอมรับจากนักปราชญ์พระพุทธศาสนาว่าเป็นคัมภีร์ประเภทปรกณวิเสสที่ดีที่สุดอธิบายความพระไตรปิฎกอย่างย่อหรืออธิบายแบบรวมยอดแทนการอธิบายเป็นปิฎก อ่านศึกษาเข้าใจได้ง่าย ใช้สำนวนภาษาที่สละสลวย เกิดร่วมสมัยเดียวกัน และอธิบายหลักเดียวกัน คือไตรสิกขา อันได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา แต่ทั้งสองคัมภีร์นี้อยู่คนละสำนักกันต่างสืบทอดเผยแพร่จนมาถึงปัจจุบันนี้ คณะสงฆ์ในหลายประเทศต่างใช้คัมภีร์ทั้งสองเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาเล่าเรียนหลักคำสอนพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะคัมภีร์วิสุทธิมรรคจัดเป็นตำราอีกเล่มหนึ่งที่มีความสำคัญในหลักสูตรการศึกษาภาษาบาลีของคณะสงฆ์ไทยปัจจุบันระดับชั้นเปรียญธรรม 8 ประโยค วิชาแปลมคธเป็นไทย และเปรียญธรรม 9 ประโยควิชาแปลไทยเป็นมคธด้วย การศึกษาคัมภีร์ถือว่าเป็นการศึกษาศาสนาระดับชั้นที่สองหรือขั้นทุติยภูมิของหลักคำสอนอันจะนำไปสู่การปฏิบัติ ถ้ามองว่าการศึกษาเปรียบเทียบกับคัมภีร์ทั้งสองนี้ มีใครเคยศึกษาหรือไม่ทั้งในประเทศไทยและต่างประเทศเท่าที่พบมีผลงานของศาสตราจารย์ ดร.พี.วี.ปาปตงานศึกษาเล่มนี้จะนำเสนอให้เห็นว่าทั้งสองคัมภีร์นี้มีอิทธิพลต่อกันหรือไม่อย่างไรในทางประวัติศาสตร์เล่มไหนเกิดก่อนกันนำเสนอในเชิงวิพากษ์หลักฐานทั้งหลายที่แปลไปสู่ภาษาต่าง ๆ (P.V. Papat, 1937 : Introduction) แต่สำหรับ

ในบทความนี้จะมีความแตกต่างผู้เขียนจะนำเสนอในอีกประเด็นคือจะวิเคราะห์เปรียบเทียบ คัมภีร์ทั้งสองในเชิงวรรณกรรมวิจารณ์มากกว่า มีคำถามเชิงเปรียบเทียบว่าเมื่อคัมภีร์ทั้งสองได้รับการยกย่องว่าเป็นวรรณกรรมหรือวรรณคดีบาลีที่ดีและมีคุณค่าทั้งคู่ หากได้เปรียบเทียบเชิงวรรณกรรมวิจารณ์แล้วจะมีประเด็นอะไรบ้างที่แตกต่างกัน จึงต้องการวิเคราะห์เปรียบเทียบโครงสร้างคัมภีร์ ลักษณะการแต่ง วิธีการอธิบายนำเสนอเนื้อหา ทั้ง 2 คัมภีร์นี้ ยึดแนวอะไรในการอธิบายความ มีคุณค่าและมีอิทธิพลต่อพระพุทธศาสนาอย่างไร วิเคราะห์เปรียบเทียบในเชิงวรรณกรรมวิจารณ์ ให้เห็นว่าประเด็นใดบ้างที่คล้ายคลึงกันและแตกต่างกันอย่างไรตามประเด็นที่ได้กำหนดไว้

ประวัติและภูมิหลังคัมภีร์วิสุทธิธรรม

ก่อนจะเข้าสู่การเปรียบเทียบคัมภีร์วิสุทธิธรรมและคัมภีร์วิมุตติธรรม ผู้เขียนจะปูพื้นฐานให้ผู้อ่านทราบถึงประวัติภูมิหลังว่าคัมภีร์ทั้ง 2 เล่มนี้ มีประวัติความเป็นมาอย่างไร จึงถูกจัดว่าเป็นคัมภีร์ที่สำคัญในพระพุทธศาสนา

1. ประวัติผู้แต่งคัมภีร์วิสุทธิธรรม

พระพุทธโฆสจารย์เป็นอรรถกถาจารย์ที่มีชื่อเสียงและมีผลงานมาก ชาวพุทธศรีลังกาเชื่อกันว่า ท่านได้สร้างประโยชน์อันยิ่งใหญ่ นั่นคือการเขียนอรรถกถาภาษาบาลี อันเป็นหนทางที่ช่วยผดุงปริยัติศาสนาหรือการศึกษาพระพุทธศาสนาให้ดำรงอยู่และพัฒนาจนถึงที่สุด (E.W. Adikaram, 1994 : 2) ในหนังสือพจนานุกรมพระพุทธศาสนา (ภาษาอังกฤษ) เขียนโดย Christmas Humphreys (1975 : 50) ได้กล่าวถึงท่านพระพุทธโฆสจารย์ว่า “เป็นนักวิชาการทางพระพุทธศาสนาที่ยิ่งใหญ่ เกิดทางตอนเหนือของประเทศอินเดีย ราวต้นศตวรรษที่ 5 แห่งคริสตศักราช เป็นผู้แปลอรรถกถาภาษาสิงหลสู่ภาษาบาลี และได้เขียนคัมภีร์วิสุทธิธรรมและงานเขียนอีกมากมายที่อธิบายพระไตรปิฎก” สำหรับประวัติความเป็นมาของพระพุทธโฆสจารย์นั้นเราสามารถทราบได้จากหนังสือ 2 เล่มที่ให้ข้อมูลประวัติของท่านค่อนข้างละเอียด คือ 1) คัมภีร์มหาวงศ์ 2) พุทธโฆสูปัตติ นอกจากนี้ยังมีหนังสือวรรณคดีบาลีสัมัยต่อมาได้กล่าวถึงประวัติพระพุทธโฆสจารย์ไว้แต่วรรณคดีเหล่านี้ก็ได้อ้างอิงถึงคัมภีร์มหาวงศ์และพุทธโฆสูปัตติด้วย

2. ความหมายของคำว่าวิสุทธิมรรค

คำว่า “วิสุทธิมรรค” นี้ แยกเป็นเป็น 2 ศัพท์คือ “วิสุทธิ” แปลว่า “บริสุทธิ์” และ “มรรค” แปลว่า “ทาง” คำว่า “วิสุทธิ” เป็นคำแทนหรือโวพจน์ของคำว่า “นิพพาน” หรือหมายถึง “พระนิพพาน” เมื่อรวมสองคำกันเข้าเป็นวิสุทธิมรรค แปลว่า “ทางแห่งความบริสุทธิ์” หรือ “ทางแห่งพระนิพพาน” กล่าวถึงทางที่จะไปสู่พระนิพพานว่าคืออะไรเป็นอย่างไรในคัมภีร์วิสุทธิมรรคพระพุทธโฆสจารย์ได้กล่าวคาถาก่อนจะอธิบายความหมายวิสุทธิมรรค ท่านได้อธิบายคำว่า “วิสุทธิ” หมายถึงพระนิพพาน ดังปรากฏในวิสุทธิมรรคว่า ตตถ วิสุทธิตี สพฺพมลวิรหิตํ อจฺจนตปรีสุทฺธํ นิพฺพานํ เวทิตพฺพํ . ตสฺสา วิสุทฺธิยา มคฺโคติ วิสุทฺธิมคฺโค . มคฺโคติ อธิคมฺปาโย วุจฺจติ . ตํ วิสุทฺธิมคฺคํ ภาสิสฺสสามีติ อตฺถโ . (วิสุทธิ. 1/3/2) บทว่า วิสุทธิ ในคำว่า ข้าพเจ้าจักกล่าววิสุทธิมรรคนั้น พึงทราบว่าหมายเอาพระนิพพานอันปราศจากมลทินทั้งปวง อันบริสุทธิ์แท้จริงฯ ทางแห่งวิสุทธินั้นแล ชื่อว่าวิสุทธิมรรค อุบายเป็นเครื่องบรรลู่ ท่านเรียกว่า ทาง ความก็คือ ข้าพเจ้าจักกล่าวทางแห่งวิสุทธินั้น ๆ (วิสุทธิมรรคแปล ภาค 1 ตอน 1, 2535 : 4) จึงสรุปได้ว่า ความหมายของวิสุทธิมรรค คือทางที่ดำเนินไปสู่วิสุทธิอันได้แก่พระนิพพาน ทางในที่นี้ประกอบด้วย ศีล สมาธิ และปัญญานั้นเอง และอาศัยศีล สมาธิ และปัญญานี้ เป็นเครื่องสางรกชัฏ คือกิเลสตัดหนาในจิตใจให้หมดไป เหมือนบุรุษผู้มีกำลังใช้ศัสตรา ถางพื้นที่อันรกชัฏนั้น บุคคลที่ต้องการดำเนินไปสู่พระนิพพานต้องมีชีวิตที่ประกอบด้วย ศีล สมาธิ ปัญญา ก็จะเป็นชีวิตที่ประเสริฐดีงามตามแนวทางพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง

3. มูลเหตุการแต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรค

การที่พระพุทธโฆสจารย์แต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรคขึ้นนั้น เพราะท่านได้รับอาราธนาจากคณะสงฆ์ฝ่ายมหาวีร หลังจากที่ท่านได้ศึกษาอรรถกถาทั้งหลายจบแล้ว จึงได้แสดงความสามารถให้เป็นที่รู้จักโดยการรจนาคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ขึ้นมาเป็นปฐมฤกษ์ (วิสุทธิมรรคแปล เล่ม 1 ตอน 1 , 2535 : คำนำ) อีกประการหนึ่งคณะสงฆ์แห่งสำนักมหาวีรต้องการให้ท่านแปลและเรียบเรียงคัมภีร์อรรถกถาต่าง ๆ ที่เป็นภาษาสิงหลสู่ภาษามคธขึ้นมาใหม่ เดิมทีคณะสงฆ์นิกายมหาวีรการใช้พระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลีที่ได้รับการสังคายนามมาถึง 3 ครั้งในอินเดีย และฉบับสังคายนาเขียนลงในใบลานที่ลังกาสสมัยพระเจ้าวัฏฏคามณี เป็นหลักสูตรการศึกษาโดยมิได้ให้ความสำคัญกับ

พระไตรปิฎกที่บันทึกด้วยภาษาสันสกฤตเหมือนนิกายอื่น ส่วนทางด้านคัมภีร์อธิบายพระไตรปิฎกที่เรียกว่าอรรถกถานั้นก็ใช้อรรถกถาเก่าที่โบราณจารย์รจนาวีไว้ก่อน พุทธศตวรรษที่ 3 ดังจะเห็นว่าในคัมภีร์อรรถกถาไม่ปรากฏว่ามีเรื่องของพระมหาเถระผู้อุบัติในภายหลังจากรัชสมัยของพระเจ้าวสภะ (พ.ศ. 609 - 653) ครั้นถึงยุคของพระพุทธโฆสาจารย์อรรถกถาเก่าแก่เหล่านั้นก็ยังปรากฏอยู่แต่อยู่ในรูปของภาษาสิงหลซึ่งเป็นภาษาถิ่นของชาวเกาะพื้นเมือง จึงไม่สามารถแพร่หลายไปในแผ่นดินใหญ่ชมพูทวีป ดังนั้น ทางคณะสงฆ์นิกายมหายานจึงมีความเห็นว่า น่าจะมีการแปลเป็นภาษามคธเพื่อเป็นการเผยแผ่อรรถกถากลับไปสู่แผ่นดินใหญ่อีกครั้ง ประจวบเหมาะกันในยุคนั้น ทางสำนักนิกายอภยคีรีได้รับเอาพระไตรปิฎกประยุกต์ของนิกายธัมมรุจิเป็นต้นซึ่งบันทึกไว้ด้วยภาษาสันสกฤต รวมทั้งของนิกายมหายานมาเป็นหลักสูตรการศึกษา ทำให้ผู้คนสนใจแนวการศึกษาใหม่ของฝ่ายอภยคีรีมากกว่าของฝ่ายมหายานที่ยังยึดถือของเดิมอยู่ เป็นเหตุให้ทางฝ่ายอภยคีรีสามารถเผยแผ่วาทะของตนไปสู่อินเดียแผ่นดินใหญ่ได้อย่างรวดเร็ว ทำให้สถานการณ์ของฝ่ายมหายานต้องตกเป็นรองในด้านการเผยแผ่อย่างมาก ด้วยเหตุนี้ ทางคณะสงฆ์ฝ่ายมหายานเห็นว่าพระพุทธโฆสาจารย์เป็นผู้มีความรู้ความสามารถสูง จึงพร้อมใจกันขอร้องให้ท่านแปลและเรียบเรียงอรรถกถาใหม่ขึ้นตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา นับได้ว่าท่านคือวีรบุรุษผู้ยิ่งใหญ่ที่มีมาช่วยกอบกู้สถานการณ์ที่กำลังเลวร้ายของฝ่ายนิกายมหายานได้ทันเวลา หรือถ้าไม่มีท่านแล้วเถรวาทอาจจะอันตรายไปแล้วก็ได้ รายละเอียดสาเหตุแห่งการแต่งตั้งคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้สามารถศึกษาได้จากคัมภีร์มहाวงศ์และหนังสือพุทธ โฆสุปปัตติ โดยเฉพาะหนังสือพุทธโฆสุปปัตติซึ่งรจนาโดยพระมหามิ่งคละเถระชาวพม่า ประมาณตอนต้นคริสต์ศตวรรษที่ 15 (สุภาพรรณณ บางช้าง, 2526 : 289-290)

4. โครงสร้างเนื้อหาคัมภีร์วิสุทธิมรรค

คัมภีร์วิสุทธิมรรคได้ยึดหลักไตรสิกขาเป็นตัวมาติกาหรือกระตุ้มในการอธิบายเนื้อหา เนื้อหาจึงแบ่งเป็น 3 ภาคตามหลักไตรสิกขาโดยแบ่งโครงสร้างเนื้อหา คัมภีร์วิสุทธิมรรคออกเป็น 23 บท ดังนี้ บทที่ 1 สीलนเทศ ว่าด้วยเรื่องศีล การรักษาศีล อันเป็นพื้นฐานเบื้องต้นของการปฏิบัติธรรม บทที่ 2 อุตังคินเทศว่าด้วยเรื่องการทำเพ็ญ รุดงควัตร บำบัดความมักมากให้เบาบาง และส่งเสริมศีลให้บริสุทธิ์ผุดผ่องได้เต็มที่

มีประสิทธิภาพพอที่จะรองรับสมถกรรมฐานต่อไป บทที่ 3 กัมมัฏฐานคณนินเทส ว่าด้วยเรื่องบุพพกิจเบื้องต้นก่อนลงมือเจริญสมถกรรมฐานและวิธีเรียนกรรมฐาน 40 ประการ อย่างใดอย่างหนึ่งตามอัยยาศัย บทที่ 4 ปฐวีกสิณนินเทส ว่าด้วยเรื่องการเจริญปฐวีกสิณกรรมฐานโดยพิสดารอันเป็นสมถกรรมฐานประการแรก บทที่ 5 เสสกสิณนินเทส ว่าด้วยการเจริญกรรมฐานที่เหลือ 9 อย่าง มีอาโปกสิณเป็นต้น บทที่ 6 อสุภกัมมัฏฐานนินเทส ว่าด้วยการเจริญอสุภกรรมฐาน 10 ประการ มีอุทฐมาตกอสุภะเป็นต้น อันหมวดที่ 2 รองจากกสิณ 10 บทที่ 7 ฉอนุสสตินินเทส ว่าด้วยเรื่องการเจริญอนุสสติกรรมฐาน 6 ประการ มีพุทธานุสสติเป็นต้น มีเทวตานุสสติเป็นที่สุด บทที่ 8 เสสาณุสสตินินเทส ว่าด้วยการเจริญอนุสสติกรรมฐานที่เหลืออีก 4 ประการ มีมรณานุสสติเป็นต้น (รวม 2 บท มีอนุสสติ 10 ประการ) บทที่ 9 พรหมวิหารนินเทส ว่าด้วยเรื่องการเจริญพรหมวิหารกรรมฐาน 4 ประการ มีเมตตากรมฐานเป็นต้น บทที่ 10 อารูปนินเทส ว่าด้วยเรื่องการเจริญอารูปกรรมฐาน 4 ประการ มีอากาสาณัญจายตนกรรมฐานเป็นต้น บทที่ 11 สมาธินินเทส ว่าด้วยเรื่องการเจริญปฏิกุศลสัณญากกรรมฐานกับธาตุวัตถถานกรรมฐาน เป็นกรรมฐานหมวดสุดท้ายของกรรมฐาน 40 ประการ บทที่ 12 อิทธีวธิณินเทส ว่าด้วยเรื่องการแสดงอิทธิฤทธิ์ต่าง ๆ 10 ประการ มีอธิฐานอธิธิเป็นต้น ซึ่งสามารถอธิฐานให้เป็นไปได้ต่าง ๆ อันเป็นผลสำเร็จจากสมถกรรมฐานที่เจริญไว้สำเร็จแล้ว บทที่ 13 อภิญญานินเทส ว่าด้วยเรื่องอภิญญา 6 ประการ มีทิพย์โสถ (หุทิพย์) สามารถฟังเสียงพิเศษได้เป็นต้น อันเป็นผลสำเร็จจากการเจริญสมถกรรมฐาน บทที่ 14 ชันธนินเทส ว่าด้วยเรื่องชั้นธ 5 อันเป็นภูมิหรืออารมณ์ของวิปัสสนากรรมฐานหมวดแรก บทที่ 15 आयตนาตุนินเทส ว่าด้วยเรื่องอายตนะ 12 และธาตุ 18 อันเป็นภูมิหรืออารมณ์ของวิปัสสนากรรมฐานหมวดที่ 2 และที่ 3 ตามลำดับ บทที่ 16 อินทริยสังจันนินเทส ว่าด้วยเรื่องอินทริย 22 และอริยสังจ 4 อันเป็นภูมิหรืออารมณ์ของวิปัสสนากรรมฐาน หมวดที่ 4 และที่ 5 ตามลำดับ บทที่ 17 ปัญญาภูมิณินเทส ว่าด้วยเรื่องปัจจุจสมุปบาท 12 ประการ อันเป็นภูมิหรืออารมณ์ของวิปัสสนากรรมฐาน หมวดสุดท้าย บทที่ 18 ทิฏฐิวิสุทธินินเทส ว่าด้วยเรื่องการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน ถึงขั้นทิฏฐิวิสุทธิ คือแรกได้เป็นสภาวะธรรมด้วยภาวนาปัญญา ได้แก่ เห็นรูปเห็นนามตามเป็นจริง อันเป็นการก้าวสู่วิปัสสนาขั้นต้น บทที่ 19 กังขาวิตรณวิสุทธินินเทส ว่าด้วยเรื่องการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน ถึงสิ้นความสงสัยในสภาวะธรรมคือ

รูปนามอันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนากรรมฐานเพราะได้เห็นรูปนามพร้อมทั้งเหตุปัจจัย ด้วยภavanaปัญญา บทที่ 20 มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ ว่าด้วยเรื่องการเจริญวิปัสสนากรรมฐานถึงขั้นข้ามพ้นอุปกิเลสของวิปัสสนา ซึ่งขาดด้วยภavanaปัญญานี้คือ ทางไปนิพพาน ทางอื่นไม่ใช่ บทที่ 21 ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ ว่าด้วยเรื่องการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน ถึงขั้นดำเนินไปตามวิถีของวิปัสสนาทั้ง 9 ตั้งแต่อุท्षัพญาณอย่างแก่จนถึงอนุโลมญาณโดยลำดับ บทที่ 22 ญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ ว่าด้วยเรื่องการเจริญวิปัสสนากรรมฐานถึงขั้นได้บรรลุอรหิมรรคญาณทั้ง 4 มีโสดาปัตติมรรค เป็นต้น อันเป็นการชี้ทางไปสู่พระนิพพานประการสุดท้าย บทที่ 23 ปัญญาภาวนานิสังสนิเทศ ว่าด้วยเรื่องอานิสงส์ของภavanaปัญญาอันเป็นผลของการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน ผู้ปฏิบัติถึงขั้นนี้แล้วจะได้ผลในปัจจุบัน ทั้ง 23 บทดังกล่าวมานี้ สงเคราะห์เข้าในไตรสิกขาคือ ศีล สมาธิ ปัญญา ได้ดังนี้ คือ บทที่ 1 สीलนิตเทศ และบทที่ 2 ธุตังคินิตเทศ สงเคราะห์เข้าในศีลสิกขา บทที่ 3 กรรมฐานคหณนิตเทศ ถึง บทที่ 13 อภิญญาณิตเทศ สงเคราะห์เข้าในจิตตสิกขา (สมาธิ) บทที่ 14 ชันธ นิตเทศ ถึงบทสุดท้าย คือปัญญาภาวนานิสังสนิเทศ สงเคราะห์เข้าใน ปัญญาสิกขา

ประวัติและภูมิหลังคัมภีร์วิมุตติมรรค

1. ประวัติผู้แต่งคัมภีร์วิมุตติมรรค

ประวัติความเป็นมาของพระอุปติสสะมีหลักฐานไม่มากนักและไม่ชัดเจน เหมือนพระพุทธโฆสาจารย์ เพราะหลักฐานที่เกี่ยวกับชีวิตของท่านมีไม่มาก หลักฐานส่วนใหญ่ระบุชื่อคัมภีร์มากกว่าผู้แต่ง พระอุปติสสะบางครั้งประชาชนก็เรียกเรียกท่านว่า พระอรหันต์อุปติสสะ เป็นผู้แต่งคัมภีร์วิมุตติมรรค น่าจะมีชีวิตอยู่ในราวคริสต์ศตวรรษที่ 1 (G.P. Malasekera, 1974 : 392) สถานที่แต่งคัมภีร์วิมุตติมรรคนี้แต่งในอินเดียหรือลังกาก็ยังไม่มีหลักฐานปรากฏชัด นักปราชญ์บางท่านมีมติว่าแต่งในอินเดีย บางคนก็ว่าแต่งในลังกาก่อนที่พระพุทธโฆสาจารย์จะแต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรค ต้นฉบับบาลีของคัมภีร์วิมุตติมรรคอาจจะหายไป มีผู้ค้นพบคัมภีร์วิมุตติมรรคฉบับแปลเป็นภาษาจีนมีชื่อว่า จี-โต-เตา-ลุน (Cei-to-tao-lun) คนที่แปลเป็นภาษาจีน มีชื่อว่า เซา-ชี-โป-โล (Seng-Chie-po-lo) อาจเป็นองค์เดียวกับสังฆปาละก็ได้แปลเมื่อ พ.ศ. 1048 ในราชวงศ์เลี่ยน

(Lian Dynasty) (พัตนน์ เฟิงผลา, 2535 : 141-145) และต่อมาภิกษุชาวญี่ปุ่น คือ พระเอน. อาร์. เอ็ม. เอฮารา และภิกษุลังกา 2 รูปคือพระโสมเถระ และพระเชมินทเถระ ได้ร่วมกันแปลคัมภีร์วิมุตติมรรคจากฉบับภาษาจีนเป็นภาษาอังกฤษ ให้ชื่อว่า The Path of Freedom กล่าวว่าคัมภีร์วิมุตติมรรคนั้นพระอุทิศสละเป็นผู้จรรยา ท่านติปิฎกสังฆปาละ แห่งฟูนานแปลเป็นภาษาจีน (วิสุทธิมรรคแปล ภาค 1 ตอน 1, 2535 :บทนำ)

2. ความหมายของคำว่าวิมุตติมรรค

คำว่า “วิมุตติมรรค” นี้แยกเป็น 2 ศัพท์คือ “วิมุตติ” แปลว่า “ความหลุดพ้น” กับคำว่า “มรรค” แปลว่า “ทาง” ในคัมภีร์วิมุตติมรรค พระอุทิศสละเถระได้ให้นิยาม ความหมายของคำว่าวิมุตติ หมายถึงวิมุตติ 5 อันได้แก่วิชฌมกณวิมุตติ (หลุดพ้นด้วยการข่มไว้) ตทังควิมุตติ (หลุดพ้นด้วยองค์นั้น ๆ) สมุจเฉทวิมุตติ (หลุดพ้นด้วยการตัดขาด) ปฏิปัสสัทธิ (หลุดพ้นด้วยความสงบ) นิสสรณวิมุตติ (หลุดพ้นด้วยการสลัดออกไป) (วิมุตติมรรคแปล, 2541 : 2) และท่านได้ให้คำอธิบายต่อไปอีกว่า วิมุตติมรรค นี้เป็นไป เพื่อความหลุดพ้น การปฏิบัติที่ประเสริฐสาขานี้เรียกว่าวิมุตติมรรคประกอบด้วย ศีล สมาธิ ปัญญา(วิมุตติมรรคแปล, 2541 :2) จากข้อความนี้แสดงให้เห็นว่าทางที่จะไปสู่วิมุตติ ความหลุดพ้นได้ต้องประกอบด้วยไตรสิกขาอันได้แก่ ศีล สมาธิ และปัญญา อนึ่งพระอุ ปติสสะเถระได้ตั้งเป็นคำถามว่า เพราะเหตุใดจึงต้องสอนวิมุตติมรรค แล้วอธิบายตอบ โดยยกข้ออุปมาเปรียบเทียบตั้งคนดีที่เหมือนคนตาบอดเที่ยวไปในโลกกว้างปราศจาก ผู้นำทาง แม้ปรารถนาที่จะหลุดพ้นแต่ไม่ยอมรับความหลุดพ้นและรับรองความหลุดพ้น ที่ผิด ๆ เมื่อถูกความทุกข์มากมายบีบคั้นแม้จะปรารถนาผลคือความหลุดพ้น ก็ไม่มีวิธี ที่จะทำให้เกิดผลได้ แต่ความหลุดพ้นสำคัญอยู่ที่วิธีการ โดยท่านยกเอาวิธีการตามพุทธ พจน์ที่ว่า “ยังมีสัตว์โลกที่มีธูสีคือกิเลสเพียงเล็กน้อยในปัญญาจักขุ พวกเขาจะเลื่อมไป เพราะไม่ได้ฟังธรรม” และพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย มีปัจจัย 2 ประการที่ทำให้เกิด สัมมาทฎฐิ ปัจจัย 2 ประการ เป็นไฉน คือปรโตโฆสะ (ฟังจากผู้อื่น) และโยนิโสมนสิการ (พิจารณาด้วยตนเอง)” เพราะเหตุนี้ท่านจึงแสดงความหลุดพ้นแก่บุคคลที่ไม่รับรอง ความหลุดพ้นเพื่อที่จะให้เขามีความรู้สึกไม่ยึดมั่นถือมั่น โดยท่านเปรียบเทียบกับผู้เดินทางไปยังสถานที่ไกลโดยมีผู้นำทางที่ดี (วิมุตติมรรคแปล , 2514 : 5) จึงสรุป

ความหมายของคำว่าวิมุตติมรรคได้ว่า วิมุตติมรรค คือทางแห่งความหลุดพ้นหรือทางไปสู่ความหลุดพ้น ผู้ประสงค์จะไปสู่ความหลุดพ้นปราศจากความทุกข์บีบคั้นอาศัยปรโตโสของผู้คอยแนะนำ และโยนิโสมนสิการพิจารณาไตรตรองให้เกิดสัมมาทิฐิ ความเห็นที่ถูกต้อง ดำเนินตามหลักไตรสิกขาคือศีลสมาธิและปัญญาอันเป็นทางแห่งความหลุดพ้นบำเพ็ญศีลสมาธิและปัญญาให้สมบูรณ์ก็จะสามารถบรรลุถึงความหลุดพ้นได้แน่นอน

3. มูลเหตุการแต่งคัมภีร์วิมุตติมรรค

มูลเหตุการแต่งคัมภีร์วิมุตติมรรคยังไม่มีหลักฐานที่ปรากฏชัดเจน แม้แต่ฉบับแปลจากภาษาจีนเป็นภาษาอังกฤษ ก็มีได้ระบุมูลเหตุของการแต่งคัมภีร์ไว้ พี.วี. ปาปัด ได้ให้ทัศนะเกี่ยวกับประเด็นนี้ว่า หลักฐานเกี่ยวกับพระอุปติสสะเถระ นอกจากที่พระธรรมปาละกล่าวถึงแล้ว เรายังไม่มีหลักฐานภายนอกอื่น ๆ อีกเลย จากข้อสังเกตของพระธรรมปาละในอรรถกถาวิสุทธิมรรคของท่านอาจวินิจัยได้ว่า คัมภีร์ของพระอุปติสสะเถระ ได้รับการยอมรับจากคณะสงฆ์ฝ่ายอภัยคีรีวิหารในระยะหลัง ดังได้กล่าวแล้วในประวัติของนิกายอภัยคีรีวิหารที่ว่าพระสงฆ์ที่เข้าร่วมนิกายนี้จำนวนมากมาจากอินเดีย มีความเป็นไปได้ที่คัมภีร์วิมุตติมรรคเป็นหนึ่งในหลายคัมภีร์ที่ถูกนำมาจากอินเดีย จากหลักฐานภายในคัมภีร์นี้เองกล่าวได้ว่า ไม่มีการอ้างถึงชื่อหรือสถานที่ใด ๆ ในเกาะลังกาเลย เราพบคำศัพท์หลายคำในคัมภีร์นี้ที่เป็นคำปริวรรตมาจากคำในภาษาอินเดีย ชื่อเหล่านี้จะต้องเป็นชื่อที่พระอุปติสสะเถระเอามาจากคัมภีร์เก่า ๆ หรืองานทางด้านเวชศาสตร์ นอกจากนั้นการอ้างถึงพวกจันฑาลก็เป็นการใช้ให้เห็นว่าคัมภีร์วิมุตติมรรคมีแหล่งกำเนิดในประเทศอินเดีย โดยเฉพาะในอินเดียตอนใต้เป็นพื้นที่ที่มีอคติต่อพวกจันฑาลอย่างรุนแรง ท่านค้นพบว่าต้นฉบับภาษาทิเบต และฉบับภาษาจีนดูเหมือนจะตรงกัน ในที่ใดก็ตามที่ฉบับภาษาจีนต่างจากฉบับบาลี ฉบับภาษาทิเบตก็จะต่างเหมือนกัน แสดงให้เห็นว่าคัมภีร์เล่มนี้ไม่ได้สูญหายไปจากอินเดีย เมื่อมีการนำฉบับคัดลอกออกจากอินเดียไปสู่จีน แต่มีการศึกษาเล่าเรียนโดยคณะสงฆ์ของอินเดียจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ 8 หรือที่ 9 เป็นอย่างน้อย (P.V. Bapat, 1937 : liv-ivii)

4. โครงสร้างเนื้อหา คัมภีร์วิมุตติมรรค

พระอุปติสสะเถระได้แบ่งโครงสร้างเนื้อหาของคัมภีร์วิมุตติมรรคเพื่ออธิบายหลักไตรสิกขาออกเป็น 13 ปริจเฉท ดังนี้ บทที่ 1 นิทานกถา ว่าด้วยความหมายของวิมุตติมรรคและไตรสิกขา บทที่ 2 ศิลปริจเฉท ว่าด้วยเรื่องศีลต่าง ๆ บทที่ 3 รุดงคปริจเฉท ว่าด้วยการบำเพ็ญรุดงค์ทั้ง 13 ประการ บทที่ 4 สมธิปริจเฉท ว่าด้วยวิธีการบำเพ็ญให้เกิดสมาธิ บทที่ 5 กัลยาณมิตรปริจเฉทว่าด้วยกัลยาณมิตรผู้คอยแนะนำในการเจริญกรรมฐาน บทที่ 6 จริยาปริจเฉท ว่าด้วยประเภทแห่งจิตต่าง ๆ ของผู้เจริญกรรมฐาน บทที่ 7 กัมมัฏฐานารัมมณปริจเฉท ว่าด้วยวิธีการกำหนดคุณลักษณะ บทที่ 8 กัมมัฏฐานปริจเฉท ว่าด้วยวิธีปฏิบัติกรรมฐานหลายรูปแบบเช่นการเจริญกสิณ 10 อสุภกรรมฐาน เป็นต้น บทที่ 9 อภิญญาปริจเฉท ว่าด้วยการสร้างอภิญญาให้เกิดฤทธิ์ต่าง ๆ บทที่ 10 ปัญญาปริจเฉท ว่าด้วยความหมายและการจัดแบ่งประเภทปัญญา บทที่ 11 อุปายปริจเฉท ว่าด้วยอุปายที่ทำให้เกิดปัญญา บทที่ 12 สัจจปริจเฉท ว่าด้วยการเกิดญาณในระดับต่าง ๆ โครงสร้างเนื้อหาทั้งหมดสามารถจัดสังเคราะห์เข้าในหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ได้ดังนี้ คือบทที่ 2 ศิลปริจเฉท และบทที่ 3 รุดงคปริจเฉท สงเคราะห์เข้าในศีลสิกขา บทที่ 4 สมธิปริจเฉท ถึงบทที่ 9 อภิญญาปริจเฉท สงเคราะห์เข้าในจิตตสิกขา (สมาธิ) บทที่ 10 ปัญญาปริจเฉท ถึงบทที่ 12 สัจจปริจเฉท สงเคราะห์เข้าในปัญญาสิกขา

เปรียบเทียบคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรคเชิงวรรณกรรมวิจารณ์

จากการนำเสนอภาพรวมของทั้งสองคัมภีร์มาแล้วข้างต้น ในหัวข้อนี้ผู้เขียนจะแสดงการเปรียบเทียบคัมภีร์ทั้งสองในเชิงวรรณกรรมวิจารณ์ ซึ่งองค์ประกอบทั่วไปของการวิจารณ์หรือวิเคราะห์วรรณกรรมหรือวรรณคดีจะต้องพิจารณาองค์ประกอบ 3 ส่วนสำคัญคือ (1) ส่วนที่เป็นโครงสร้างหรือรูปแบบ (form) (2) ส่วนที่เป็นลักษณะหรือเนื้อหา (Content) (3) ส่วนที่เป็นความหมายหรือคุณค่า (Value) (จำเนียร แก้วภู, 2539 : 4) ในบทความนี้ผู้เขียนจะขอนำเสนอเปรียบเทียบแยกเป็นรายละเอียด 5 ประเด็นทางวรรณกรรม คือด้านโครงสร้างคัมภีร์ ด้านลักษณะการแต่ง ด้านวิธีการอธิบายเนื้อหา ด้านคุณค่าทางวรรณกรรมบาลี และด้านอิทธิพลต่อการศึกษาพระพุทธศาสนา ว่ามีความเหมือนกันและแตกต่างกันอย่างไร

1. **เปรียบเทียบด้านโครงสร้างคัมภีร์** ทั้งคัมภีร์วิสุทิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค มีการวางโครงสร้างคัมภีร์ที่คล้ายคลึงกันโดยวางลำดับบทหัวข้อการอธิบายความตามหลักไตรสิกขา คือ เริ่มจากศีล สมาธิ ปัญญา ไปตามลำดับ ดังจะเห็นได้จากบทต่างๆ ในทั้งสองคัมภีร์สามารถสังเคราะห์ลงไตรสิกขาดังนี้ ในคัมภีร์วิสุทิมรรคจัดบทต่างๆ ลงในไตรสิกขา ดังนี้ บทที่ 1 ศีลนิตเทศ และบทที่ 2 อุดงคนิตเทศ สงเคราะห์เข้าในหมวดศีล ตั้งแต่บทที่ 3 ก็มีกฎฐานคหณนิตเทศ ถึง บทที่ 13 อภิญาณนิตเทศ สงเคราะห์เข้าในหมวดสมาธิ ตั้งแต่บทที่ 14 ชันธนิตเทศ ถึงบทที่ 23 ปัญญาภาวนานิสังสนิตเทศ สงเคราะห์เข้าในหมวดปัญญา ในคัมภีร์วิมุตติมรรคก็สามารถสังเคราะห์จัดลงในไตรสิกขาได้ดังนี้ บทที่ 2 สीलปริจเฉทและบทที่ 3 อุดงคปริจเฉท สงเคราะห์เข้าในหมวดศีล ตั้งแต่บทที่ 4 สมาธิปริจเฉท ถึง บทที่ 9 อภิญาปริจเฉท สงเคราะห์เข้าในหมวดสมาธิ ตั้งแต่บทที่ 10 ปัญญาปริจเฉท ถึง บทที่ 12 สัจจปริจเฉท สงเคราะห์เข้าในหมวดปัญญา จากการสังเคราะห์บทต่างๆ ในทั้ง 2 คัมภีร์ลงในไตรสิกขา แสดงให้เห็นความคล้ายคลึงกันของทั้งสองคัมภีร์ในด้านการจัดโครงสร้างคัมภีร์ คัมภีร์วิสุทิมรรคเป็นคัมภีร์ที่รวบรวมคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหมดโดยแบ่งออกเป็น 3 ส่วนคือศีล สมาธิ ปัญญา อันเป็นแก่นแท้ของคำสอนในพระพุทธศาสนา คัมภีร์วิมุตติมรรคก็เช่นเดียวกันเป็นคัมภีร์ที่รวบรวมหลักคำสอนเกี่ยวกับการปฏิบัติในพระพุทธศาสนา โดยเริ่มตั้งแต่เรื่องศีล สมาธิ ถึงปัญญา ชั้นวิมุตติ ส่วนประเด็นความแตกต่างด้านโครงสร้างคัมภีร์ที่เห็นได้ชัดใน 2 คัมภีร์นี้คือการจัดแบ่งโครงสร้างบทต่าง ๆ ในคัมภีร์แต่ละเล่ม พระพุทธโฆสจารย์จัดโครงสร้างเนื้อหาแบ่งกระจายการอธิบายหลักไตรสิกขาในคัมภีร์วิสุทิมรรคเป็น 23 บท ในขณะที่พระอุปติสสะได้จัดแบ่งโครงสร้างเนื้อหาในคัมภีร์วิมุตติมรรคกระจายออกเป็น 12 เท่านั้น แม้จำนวนบทโครงสร้างคัมภีร์ทั้ง 2 คัมภีร์จะมากน้อยต่างกันก็ตาม แต่คัมภีร์ทั้งสองก็อธิบายธรรมไปตามลำดับเนื้อหาหลักไตรสิกขาเหมือนกัน เพื่อให้ภาพที่ชัดเจน ในประเด็นความคล้ายคลึงกันและความแตกต่างกันในด้านโครงสร้างคัมภีร์ของทั้งสองคัมภีร์นี้ พี.วี.ปาปต ได้ให้ข้อสังเกตไว้ 4 ข้อ (P.V. Bapat, 1937 : Introduction) เป็นหลักกำหนดดังนี้ (1) พระพุทธโฆสจารย์ ได้ศึกษาคัมภีร์วิมุตติมรรคของพระอุปติสสะมาก่อน ท่านยึดถือเอาโครงสร้างของวิมุตติมรรคของพระอุปติสสะ และขยายความในวิสุทิมรรคให้พิสดาร (2) พระอุปติสสะ ได้ศึกษาวิสุทิมรรค

ของพระพุทธโฆสจารย์มาก่อน และย่อวิสุทธิมรรคให้สั้นเข้า โดยตัดบทต่าง ๆ ออก ในขณะที่เดียวกันก็นำข้อแก้ไขต่าง ๆ ไปใช้ให้ตรงกับคำสอนและมติของนิกายของท่าน (3) คัมภีร์ทั้งสองเล่มนี้ ได้ข้อมูลมาจากอรรถกถาเหมือนกัน จากข้อมูลนี้เองท่านทั้งสอง ได้ดัดแปลงให้ตรงกับคำสอนและมติของแต่ละนิกายอันเป็นของตนเอง (4) เนื้อหาส่วนใหญ่ของคัมภีร์วิมุตติมรรคบางส่วนอาจจะเพิ่มเติมเข้าภายหลัง โดยพระสังฆปาละ ผู้แปลคัมภีร์วิมุตติมรรคเป็นภาษาจีน ภายใต้อิทธิพลมหายาน ผู้เขียนเห็นด้วยกับข้อสังเกตที่ 1 ของพี.วี. บาปต์ คือพระพุทธโฆสจารย์ได้ศึกษาคัมภีร์วิมุตติมรรคก่อน แล้วจึงเขียนคัมภีร์วิสุทธิมรรคให้พิสดารและมีรายละเอียดมากกว่าวิมุตติมรรค เพราะมีเนื้อหาหลายแห่งที่พระพุทธโฆสจารย์ได้อ้างอิงจากคัมภีร์วิมุตติมรรค เช่นเรื่องจริต ของบุคคลผู้ปฏิบัติกรรมฐาน พระพุทธโฆสจารย์ได้กล่าวว่ามี 6 ประการอ้างถึงในคัมภีร์วิมุตติมรรคว่ามี 14 ประการ

2. เปรียบเทียบด้านลักษณะการแต่ง ทั้งสองคัมภีร์มีลักษณะการแต่งที่คล้ายคลึงกันคือ ต่างดำเนินการแต่งคัมภีร์ตามรูปแบบวิมุติสสะ ที่ผสมผสานทั้งร้อยแก้ว และร้อยกรองควบคู่กันไป นำเสนอแต่งอธิบายเนื้อหาหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา ที่ครอบคลุมทั้ง 3 ปีกุฏ คือ วินัยปิฎก สุตตันตปิฎก และอภิธรรมปิฎก ซึ่งเป็นจุดเด่นของทั้งสองคัมภีร์ และยังได้ใช้รูปแบบการนำเสนอคัมภีร์ที่คล้ายคลึงกัน ใน 4 ประเด็นคือ (1) เริ่มด้วยปณามพจน์ การบูชาพระรัตนตรัย เพื่อแสดงความเคารพบูชาสิ่งเคารพอันสูงสุดในพระพุทธศาสนา (2) อุตเทศคาถา หรือนิทานคาถา นำคาถาที่มาในพระไตรปิฎก เป็นบทอุเทศหรือบทตั้งของการแต่งคัมภีร์ (3) สารัตถะเนื้อหาของคัมภีร์ แต่งอธิบายเนื้อหาตามลำดับไตรสิกขาคือศีล สมาธิ ปัญญา (4) นิคมณฑาถา มีการส่งท้ายคัมภีร์ ด้วยการสรุปคัมภีร์แสดงจิตอธิษฐานให้พระพุทธศาสนาดำรงยั่งยืนสถาพรตลอดไปแม้บุญกุศลให้แก่สรรพสัตว์ ส่วนด้านความแตกต่างที่เด่นชัดที่สุด คือคาถาที่ยกเป็นบทอุเทศของทั้งสองคัมภีร์ กล่าวคือคัมภีร์วิสุทธิมรรคยกเอาคาถาที่มาในสังยุตตนิกาย สคาถวรรค พระไตรปิฎกเล่มที่ 15 คือ สีเล ปติฏฐาย นโร สปัญญเ จิตต์ ปญญญจ ภวาย อตาปี นิโภ กิขุ โส อิม วิชฺฐเย ชฺหุ แปลว่า “นรชนผู้มีปัญญา เห็นภัยในสังสารวัฏ ดำรงอยู่ในศีลแล้ว เจริญจิตและปัญญามีความเพียร มีปัญญาเครื่องบริหารนั้นพึงแก้ความยุ่งนี้ได้” (ส.ส.15/23,192/16,198) ส่วนคัมภีร์วิมุตติมรรคใช้คาถาที่มาในอังคุตตรนิกาย

จตุกกนิบาต พระไตรปิฎกเล่มที่ 21 เป็นบทอุทเทสความว่า “สีล สมาธิ ปัญญา จ วิมุตติ จ อนุตตรา อนุพทุธา อิมะ พุทุธา โคตเมน ยสสุลีน” แปลว่า “พระโคตมผู้มียศ ได้ตรัสรู้ธรรมเหล่านี้ คือศีล สมาธิ ปัญญา และวิมุตติอันยอดเยี่ยม” (อง.จตุกก 21/1/2) คาถาของคัมภีร์วิมุตติมรรคที่ยกเป็นอุทเทสนี้เป็นคาถาที่กล่าวถึงผลคือศีล สมาธิ และปัญญาที่พระพุทเจ้าได้ทรงบรรลุแล้ว ส่วนคาถาของคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นคาถาที่กล่าวถึงขั้นตอนการปฏิบัติ เริ่มจากการรักษาศีลให้บริสุทธิ์ก่อนแล้วจึงค่อยเจริญสมาธิวิปัสสนา ทั้งสองคัมภีร์ต่างอธิบายว่าศีลเป็นเบื้องต้นของการปฏิบัติธรรม จากนั้นจึงเจริญสมาธิและปัญญาเป็นลำดับต่อไป

3. เปรียบเทียบด้านวิธีการอธิบายเนื้อหา ทั้งสองคัมภีร์มีเนื้อหาเรื่องเดียวกัน คือหลักไตรสิกขา แบ่งเนื้อหาเป็น 3 ส่วนใหญ่ ๆ คือส่วนศีล ส่วนสมาธิ และส่วนปัญญา บุคคลพึงฝึกฝนอบรมศีล สมาธิ และปัญญาอย่างไรจึงจะเข้าถึงความบริสุทธิ์ (วิสุทธิ) และความหลุดพ้น (วิมุตติ) อันแท้จริงที่เรียกว่า “พระนิพพาน” วิธีการอธิบายมีความคล้ายคลึงกันทั้งสองคัมภีร์คือใช้ลักษณะการถามตอบ ตั้งเป็นประเด็นคำถามออกเป็นข้อ ๆ ก่อนที่จะอธิบายตอบคำถามในแต่ละประเด็น มีลักษณะเหมือนการวางสารบาญเนื้อหาของเรื่องนั้น ๆว่าจะอธิบายอะไร ดำเนินวิธีการตอบคำถามโดยนำข้อมูลจากพระไตรปิฎก อรรถกถา ภาษิต มาสนับสนุนคำอธิบายเนื้อหา ยกอุปมาอุปไมย เปรียบเทียบประกอบการอธิบายให้ชัดเจนซึ่งเป็นลักษณะเด่นของทั้งสองคัมภีร์ ด้านความแตกต่างคัมภีร์วิสุทธิมรรคท่านแต่งอธิบายตอบคำถามโดยมีการขยายความที่ยาวมาก ด้วยการยกอุปมาอุปไมย อ้างอิงข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับศีลสมาธิและปัญญาจากพระไตรปิฎก ตัวอย่างการปฏิบัติในสมัยพุทธกาลมาประกอบคำอธิบายไว้มากมาย นอกจากนี้ท่านยังได้ไขความบาลีให้กระจ่างตามนัยของอรรถกถาเก่า นำข้อวินิจฉัยทั้งหลายพร้อมทั้งเรื่องราวที่เกิดขึ้นในลังกาที่ระบุนิเวไนอรรถกถาเก่ามาแสดงไว้ตามสมควร โดยเฉพาะการตีความที่แตกต่างกันระหว่างสำนักมหาวีรากับนิกายอื่นที่เป็นคู่แข่ง ในขณะที่คัมภีร์วิมุตติมรรคอธิบายขยายความสั้น ๆ อ้างอิงข้อมูลไม่มากเหมือนคัมภีร์วิสุทธิมรรค อนึ่งการอธิบายไตรสิกขาในคัมภีร์วิสุทธิมรรคดำเนินตามลำดับวิสุทธิ 7 และอธิบายการเกิดวิปัสสนาญาณตามลำดับของญาณทั้ง 16 ประการ ส่วนในคัมภีร์วิมุตติมรรคไม่ได้ดำเนินเรื่องตามแนวของวิสุทธิ 7 และญาณทั้ง 16

แต่จะกล่าวถึงวิปัสสนาญาณ เพียงสังขญาณ อุทยัพพญาณ ภยตูปัญฐานญาณ มุญจิจักขมยตาญาณ อนุโลมญาณ และโคตรภูญาณเท่านั้น รูปแบบการอธิบายความ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคหลากหลายมากกว่าคัมภีร์วิมุตติมรรค เช่นมีการวิเคราะห์ศัพท์ การอธิบายศัพท์และความหมายของศัพท์ การอ้างอิงข้อมูลที่หลากหลายรูปแบบ การยกเหตุการณ์การปฏิบัติในสมัยพุทธกาลเป็นต้น ขณะที่คัมภีร์วิมุตติมรรคไม่มีการวิเคราะห์ศัพท์ แต่มุ่งอธิบายเนื้อหาสาระเป็นสำคัญ ไม่อ้างอิงข้อมูลมาสนับสนุน คำอธิบายมากเหมือนคัมภีร์วิสุทธิมรรค

4. เปรียบเทียบด้านคุณค่าวรรณกรรมบาลี ทั้งสองคัมภีร์ให้คุณค่าอย่างยิ่ง ทางวรรณคดีบาลีที่คล้ายคลึงกัน 3 ประเด็น คือ (1) ด้านประวัติศาสตร์ให้ความรู้ ทางประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในประเทศศรีลังกา กล่าวคือคัมภีร์วิสุทธิมรรคให้ความรู้ ประวัติความเป็นของสำนักมหาวิหาร การเดินทางไปสู่ศรีลังกาของพระพุทธโฆสาจารย์ ส่วนคัมภีร์วิมุตติมรรคก็ให้ความรู้ทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับสำนักกอภยคีรีวิหาร (2) ด้านหลักธรรมก็คล้ายคลึงกันคือให้ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการปฏิบัติไตรสิกขา หลักปฏิบัติเกี่ยวกับศีล สมาธิและปัญญา และเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อแนวทางการปฏิบัติ สมถกรรมฐาน 40 วิธี และการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน เหตุที่คัมภีร์ทั้งสองมีเนื้อหา หลักธรรมคล้ายคลึงกันนั้น เพราะต่างอาศัยข้อมูลจากแหล่งเดียวกันคือพระไตรปิฎก (3) ด้านภาษาทั้งสองคัมภีร์ก็ได้ให้คุณค่าด้านภาษาที่คล้ายคลึงกันคือมีลีลาการแต่งร้อยแก้ว ที่ใช้อุปมาอุปไมยเปรียบเทียบสิ่งที่อธิบาย สร้างวิมุตติรสให้เกิดขึ้นแก่ผู้ได้ศึกษาปฏิบัติ เกิดปัญญาความเข้าใจในการดับความทุกข์ ในส่วนความแตกต่างกันนั้นคัมภีร์วิสุทธิมรรค จะนำเสนอเนื้อหาหลักธรรมมากกว่าอธิบายหลักปฏิบัติไตรสิกขาตามแนววิสุทธิ 7 และญาณ 16 มีการวิเคราะห์วินิจฉัยความที่ขัดแย้งกับนิกายอื่น แสดงความเห็นเพิ่มเติม ชี้แจงให้ถูกต้องตามพระพุทธพจน์

5. เปรียบเทียบด้านอิทธิพลต่อการศึกษาพระพุทธศาสนา ทั้งสองคัมภีร์นำเสนอ หลักคำสอนและวิธีการปฏิบัติเช่นเดียวกัน ต่างมีอิทธิพลต่อการศึกษาพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะองค์ความรู้ด้านการปฏิบัติธรรม เป็นแบบอย่างการปฏิบัติกรรมฐาน ซึ่งสำนักกรรมฐานต่างๆในประเทศไทยต่างได้ยึดหลักคำอธิบายในทั้งสองคัมภีร์มาเป็น แนวทางการปฏิบัติและนำมาประยุกต์ใช้ในสำนักของตนเอง แนวทางขั้นตอนการปฏิบัติ

กรรมฐานที่ปรากฏในทั้งสองคัมภีร์มีความคล้ายคลึงกัน กล่าวถึงการชำระศีลของตนเอง ให้บริสุทธิ์เป็นอันดับแรก แสวงหากัลยาณมิตรครูบาอาจารย์ผู้เป็นที่เลื่อมใสและแนะนำให้ ระหว่างการปฏิบัติ เลือกวิธีการกรรมฐานที่เหมาะสมแก่จริตของผู้ปฏิบัติ เพื่อเป็นฐานสู่การ เจริญวิปัสสนากรรมฐานลำดับต่อไป และในคัมภีร์วิสุทธิมรรคจะกล่าวเพิ่มเติมอีกคือการ ตัดปัลลิว 10 ประการ และการเลือกสถานที่สัปปายะ 7 ชนิดเพื่อเป็นอุปการะให้จิตเกิด สมาธิได้ง่ายเร็วขึ้น ด้านความแตกต่างคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้รับความนิยมนมากกว่าคัมภีร์ วิมุตติมรรค เพราะคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นคัมภีร์สายเถรวาทที่สืบทอดกันมา ประเทศที่ นับถือพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทได้ยกย่องคัมภีร์ วิสุทธิมรรคเป็นคัมภีร์ที่อธิบาย พระไตรปิฎกและหลักปฏิบัติทางศาสนาไว้อย่างละเอียดลึกซึ้งนำมาเอาศึกษาปฏิบัติใน ประเทศนั้น ๆ สำหรับในประเทศไทยคณะสงฆ์ได้จัดคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นตำราหนึ่งใน หลักสูตรสำหรับการเรียนภาษาบาลีชั้นสูงของพระภิกษุสามเณรคือในระดับชั้นประโยค ป.ธ.8 และ ประโยค ป.ธ.9 เนื่องจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคมีรูปแบบวิธีการอธิบายพุทธพจน์ ที่หลากหลายมีความสมบูรณ์ทั้งด้านอรรถและพยัญชนะ ใช้สำนวนภาษาที่สละสลวย ถือเป็นตำราที่มีมาตรฐานการแต่งภาษาบาลี ผู้ได้ศึกษาคัมภีร์วิสุทธิมรรคฉบับบาลีจะเข้าถึง อรรถรสของภาษาที่พระพุทธโฆสจารย์ถ่ายทอดผ่านภาษาบาลี ส่วนคัมภีร์วิมุตติมรรค แม้จะได้รับความนิยมน้อยกว่าแต่ก็มีจุดเด่นตรงทำให้ผู้ศึกษาเข้าใจและเกิดกำลังใจ เพื่อการปฏิบัติที่เข้าถึงง่ายเพราะมีการอธิบายโดยใช้สำนวนที่สั้นกระชับตรงประเด็นเข้าใจ ได้ทันที ตรงกันข้ามคัมภีร์วิสุทธิมรรคจะให้เกิดความรู้สึกลึกซึ้งได้น้อยกว่าเพราะ การมุ่งอธิบายด้านวิชาการมากไป

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

คัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค จัดเป็นคัมภีร์ประเภทปกรณ์วิเสส ได้รับการยอมรับว่าเป็นคัมภีร์ที่อธิบายภาพรวมพระไตรปิฎกหรือพระพุทธศาสนาได้ดีที่สุด ครอบคลุมทั้งส่วนปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ การศึกษาคัมภีร์ทั้งสองชื่อว่าได้ศึกษา ความเป็นพระพุทธศาสนาทั้งหมด พระพุทธโฆสจารย์แห่งสำนักมหาวีร ประเทศศรีลังกา เป็นผู้แต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรค ส่วนพระอุปติสสะเถระแห่งสำนักอภัยคีรีวิหารประเทศศรีลังกา เป็นผู้แต่ง ทั้งสองคัมภีร์เป็นคู่มือการศึกษาทั้งปริยัติและปฏิบัติทางพระพุทธศาสนา

โดยเฉพาะแนวทางการปฏิบัติกรรมฐาน รวบรวมหลักคำสอนเป็นหมวดหมู่ตามหลักไตรสิกขา คือหมวดศีล หมวดสมาธิ และหมวดปัญญา จากการเปรียบเทียบคัมภีร์ทั้งสองเชิงวรรณกรรมวิจารณ์ 5 ด้าน คือ (1) ด้านโครงสร้างคัมภีร์ (2) ด้านลักษณะการแต่ง (3) ด้านวิธีการอธิบายเนื้อหา (4) ด้านคุณค่าทางวรรณกรรมบาลี (5) ด้านอิทธิพลต่อการศึกษาพระพุทธศาสนา พบว่าทั้งสองคัมภีร์มีทั้งลักษณะที่เหมือนกันและคล้ายกัน คือ ทั้งคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรควางโครงสร้างคัมภีร์ที่คล้ายคลึงกัน วางลำดับบทตามองค์ประกอบไตรสิกขา ส่วนความแตกต่างกันอยู่ที่การแบ่งโครงสร้างบทที่มากน้อยกว่ากันในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมีโครงสร้างเนื้อหาจำนวน 23 บท ส่วนคัมภีร์วิมุตติมรรคมีโครงสร้างบทเพียง 12 บท ด้านลักษณะการแต่งทั้งสองคัมภีร์มีลักษณะการแต่งตามรูปแบบวิมุตติที่เหมือนกันคือผสมผสานทั้งร้อยแก้วและร้อยกรองควบคู่กันไป ส่วนที่แตกต่างกันคือบทอุเทศ หรือบทตั้งเริ่มต้นของคัมภีร์ ด้านวิธีการอธิบายเนื้อหาทั้งสองคัมภีร์มีเนื้อหาเรื่องเดียวกันคือหลักไตรสิกขามีวิธีการอธิบายที่คล้ายคลึงกัน คือการใช้ลักษณะการตั้งคำถามแล้วตอบ ตั้งเป็นประเด็นเป็นข้อ ๆ ดำเนินการวิธีการอธิบายโดยนำข้อมูลจากแหล่งต่างๆ มารวมวิจารณ์ ยกอุปมาอุปไมยประกอบการอธิบายให้ชัดซึ่งถือเป็นลักษณะเด่นของทั้งสองคัมภีร์ ส่วนความแตกต่างคัมภีร์วิสุทธิมรรคจะมีการอธิบายขยายความที่ยาวพร้อมการวินิจฉัยความคำบาลี ดำเนินตามแนววิสุทธิ 7 และญาณ 16 ขณะที่คัมภีร์วิมุตติมรรคอธิบายความสั้น ๆ ไม่อ้างอิงข้อมูลมาก ด้านคุณค่าทางวรรณกรรมบาลีทั้งสองคัมภีร์ต่างให้ความรู้ด้านประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา และมาตรฐานการแต่งภาษาบาลี ด้านอิทธิพลต่อการศึกษาพระพุทธศาสนา ทั้งสองคัมภีร์นำเสนอหลักคำสอนและวิธีการปฏิบัติทางพระพุทธศาสนาเช่นเดียวกัน โดยเฉพาะเป็นแม่แบบการปฏิบัติกรรมฐานซึ่งสำนักปฏิบัติกรรมฐานทั้งหลายได้ยึดหลักคำอธิบายในคัมภีร์ทั้งสองเป็นแนวทางการปฏิบัติกรรมฐาน

จากคำตอบที่ได้จากการเปรียบเทียบคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรคเชิงวรรณกรรมวิจารณ์ ผู้เขียนมองว่าคัมภีร์ทั้งสองนี้เป็นคัมภีร์ที่มีคุณภาพอย่างยิ่งผู้ที่ต้องการจะศึกษาภาพรวมของพระพุทธศาสนา หากได้อ่านคัมภีร์ทั้งสองนี้แล้วจะทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจภาพรวมของพระพุทธศาสนาได้ทั้งหมด ครอบคลุมทั้งองค์ความรู้ด้านปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ จึงขอเชิญชวนผู้สนใจพระพุทธศาสนาได้เข้ามาสัมผัส

เนื้อหา คัมภีร์สองจะพบสิ่งที่ผู้เขียนเสนอไว้ นอกจากนี้ผู้เขียนยังมีข้อเสนอแนะที่สามารถนำไปศึกษาต่อได้อีกหลายประเด็นเช่น คัมภีร์ทั้งสองได้รับการยอมรับว่าเป็น “คู่มือการปฏิบัติ” หากมีการศึกษาเปรียบเทียบชั้นรายละเอียดเปรียบเทียบการปฏิบัติศีลสมาธิและปัญญาจะทำให้เข้าใจในรายละเอียดยิ่งขึ้น และอีกประการในประเด็นที่คัมภีร์วิสุทธิมรรคได้กล่าวถึงการปฏิบัติตามแนววิสุทธิ 7 และการเกิดลำดับญาณ 16 ไว้ หากมีการศึกษาวิจัยรายละเอียดการปฏิบัติตามแนววิสุทธิ 7 และลำดับญาณ 16 จะเป็นประโยชน์ต่อวงการการปฏิบัติกรรมฐานและน่าจะศึกษาวิเคราะห์ทฤษฎีญาณ 16 ว่ามีกล่าวไว้ในพระไตรปิฎกหรือที่อื่นหรือไม่อย่างไร หรือเป็นทฤษฎีที่พระพุทธโฆสจารย์กำหนดขึ้นมาเอง

เอกสารอ้างอิง

- คณาจารย์ มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2535). *วิสุทธิมรรคแปล ภาค 1 ตอน 1*. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย .
- (2536). *วิสุทธิมรรคแปล ภาค 1 ตอน 2*. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย .
- (2534). *วิสุทธิมรรคแปล ภาค 2 ตอน 1*. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย .
- (2534). *วิสุทธิมรรคแปล ภาค 2 ตอน 2*. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย .
- (2534). *วิสุทธิมรรคแปล ภาค 3 ตอน 1*. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย .
- (2534). *วิสุทธิมรรคแปล ภาค 3 ตอนจบ*. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย .
- จำเนียร แก้วกู่. (2539). *หลักวรรณคดีบาลีวิจารณ์*. กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์ .
- พัฒน์ เฟื่องผลา. (2535). *ประวัติวรรณคดีบาลี*. กรุงเทพมหานคร : ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง .
- พี . วี. บาปัด และคนอื่น ๆ . (2537). *พุทธศาสนประวัติระหว่าง 2500 ปีล่วงแล้ว*. (พระมหากอมร อมโร และคนอื่น ๆ , ผู้แปล). กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สุรพัฒน์.

- พุทธโฆษาจารย์, พระ. (2539). *วิสุทธิมรรคปกรณ์ ปฐม - ทৃতติโยภาโค*. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย .
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราช
วิทยาลัย*. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย .
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2500). *พระไตรปิฎกบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*.
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ราชธรรมนิเทศ (ระแบบ ฐิตธนาโณ), พระ. (2536). *ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา*.
(พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย .
- วิมุตติมรรคแปล. (2513). (ปริสุทโธ ภิกขุ , ผู้แปล). พระนคร : เลียงเชียงจงเจริญ .
- วิมุตติมรรคแปล. (2541). (พระราชวรมณี และคณะ, ผู้แปล). กรุงเทพมหานคร :
สำนักพิมพ์สยาม บริษัท เคล็ดไทย จำกัด .
- วติน อินทรสระ. (2521). *สาระสำคัญแห่งวิสุทธิมรรค*. (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพมหานคร :
สำนักพิมพ์บรรณาคาร.
- สนธิ ศรีสำแดง. (2534). *พุทธศาสนากับหลักการศึกษาศาสตร์ : ภาคทฤษฎี ความรู้*.
กรุงเทพมหานคร : นีลนารการพิมพ์ .
- สุภาพรณ ณบางช้าง. (2526). *ประวัติวิวัฒนาการคัมภีร์ในอินเดียและลังกา*. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- Adikaram, E.W. . (1994). *Early History of Buddhism in Ceylon*. The Buddhist
Cultural Center : Sri lanka.
- Bapat, P.V. (1937). *Vimuttimaggā and Visuddhimaggā : A Comparative Study*.
Poona : The Calcutta Oriental Press.
- Buddhaghosa . (1956). *The Path of Purification [Visuddhimaggā]*. [Bhikkhu
Nanamoli , Trans.] . Singapore : Singapore Buddhist Meditation Center .
- Humphreys, Christmas. (1975). *A Popular Dictionary of Buddhism*. London :
Curzon Press Ltd.
- Law , B.C. . (1993). *The Life and Work of Buddhaghosa*. Calcutta.

Malalasekera, G. P.. (1974). *Dictionary of Pali Proper Names*. London : Pali Text Society.

The Arahant Upatissa. (1961). *The Path of Freedom [Vimuttimaggā]*. [The Rev. N.R.M.Ehara, Soma Thera and Kheminda Thera, Trans]. Colombo : The Saman Press.

